

R. PLEČKAITIS

SCHOLASTINĖ MORALĖS FILOSOFIJA LIETUVOJE

Scholastinė moralės filosofija Lietuvos mokyklose iki šiol buvo visiškai netyrinėta.

Moralės filosofijos, arba etikos, kursas buvo dėstomas paskutiniaisiais mokymo metais, jis turėjo užbaigti filosofijos kursą. Tačiau dažniausiai dėl laiko stokos filosofijos kursą užbaigdavo metafizika, etikos net nepradėjus. Mokyklų vadovybės nuomone, tai buvo nedidelė bėda: perėjęs į teologijos fakultetą, studentas ten klausys moralinės teologijos kursą. Tuo ir galima paaiškinti faktą, kad Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi išlikę tik keturi etikos kursai. Pirmasis — Vilniaus universitete 1684 m. dėstytas etikos kursas (Nr. 2056), kurį, atrodo, skaitė Jeronimas Burba. Tai pavyko nustatyti netiesiogiai. To paties studento užrašytame fizikos kurse (Nr. 2175), dėstytame 1682—1683 m., kelis kartus minimi Lietuva ir Vilnius, Vilniaus jėzuitai. Taigi, galima daryti išvadą, kad kursas dėstytas Vilniaus universitete. Universiteto mokslinių laipsnių teikimo registravimo rankraštinėje knygoje „Laureae Academicae“ nurodyta, kad 1681—1684 m. filosofijos kursą Universitete dėstė Jeronimas Burba¹. Tai ir atitinka kursas Nr. 2175 ir Nr. 2056. Be to, pastarojo kurso paskutiniame puslapyje nurodyta ir Burbos pavardė. Antras turimas etikos kursas — tai Motiejaus Karskio kursas, 1699 m. dėstytas Vilniaus universitete (Nr. 2090). Yra ir kitas M. Karskio etikos kurso egzempliorius (Nr. 1230), jį užrašė kitas studentas. Šiame kurse nenurodyta nei autorius, nei vieta, nei metai, tačiau abu nurodytus kursus sulyginus, matome, kad jie nesiskiria nė vienu žodžiu. Tai visai suprantama, nes paskaitos buvo diktuojamos. Trečias išlikęs etikos kursas, atrodo, priklauso Kristupui Einoravičiui, kurį jis dėstė Vilniaus universitete 1703 m. (Nr. 771). Šiame kurse taip pat autorius nenurodytas, tačiau iš įvairių priedašų galima nustatyti, kad jis skaitytas Vilniaus universi-

¹ Laureae Academicae, p. 105, 326, 404, 498, 499.

tete. „Laureae Academicae“ nurodyta, kad K. Einoravičius 1700--1703 m. dėstė Vilniaus universitete filosofiją². Tai ir atitinka kursą Nr. 771. Ketvirtas turimas etikos kursas dėstytas Jokūbo Rahašo (Jacobus Rahasch), tur būt, vokiečio, 1700 m. (Nr. D 1156). Kurse nenurodyta, kokioje mokykloje jis dėstytas, tačiau, suteikiant J. Rahašui mokslinį laipsnį, „Laureae Academicae“ nurodoma, kad jis Kražių kolegijoje dėstė filosofiją³. Kai kurie autoriai (S. Rostovskis, K. Estreicheris) nurodo, kad žinomas istorikas A. Kojalavičius, kuris taip pat dėstė Vilniaus universitete filosofiją, Vilniuje 1645 m. išleido „Compendium Ethicae Aristotelicae“. Tačiau šio leidinio nepavyko surasti.

Taigi, nors ne visuomet, bet etikos kursas Lietuvos mokyklose scholastinės filosofijos laikotarpiu buvo dėstomas. Knygoje „Laureae Academicae“ yra keliolika nuorodų apie etikos kurso dėstymą Vilniaus universitete. Kartais etiką dėstydavo netgi asmuo, kuris kitų filosofijos disciplinų nedėstė. Toks „ethics professor“ 1724 m. Vilniaus universitete buvo T. Rainutis, 1734 m.—I. Burnevičius ir kiti⁴.

Panašiai kaip ir metafizikos kursas, etikos kursas buvo trumpas. J. Burbos kursas išdėstytas 34 puslapiuose, o kiti etikos kursai teturi dešimt ar keliolika puslapių. Tačiau tada, kai etikos kursą dėstydavo atskiras dėstytojas, kursas tikriausiai žymiai praplatėdavo.

K. Einoravičiaus kursas problematikos požiūriu kiek skiriasi nuo kitų kursų, kurie šiuo atžvilgiu visiškai vienodi.

Štai kokie klausimai buvo nagrinėjami J. Rahašo etikos kurse:

Moralės filosofija, paprastaiariant, etika. Tik viename traktate dėstoma apie etikos pobūdį, natūralią žmogaus laimę ir moralines dorybes.

Apie etikos pobūdį. Apie natūralią žmogaus laimę. Apie moralines dorybes apskritai: apie vidurį ir dorybių priešingumą ydoms. Apie moralines dorybes, skyrium imant: apie išmintingumą; apie teisingumą; apie saikingumą; apie narsumą. Apie mirtį.

Kaip apskritai scholastinėje filosofijoje, taip ir etikos kurse didžiausias autoritetas buvo Aristotelis. Etikos kurso problemos aiškiai paimtos iš Aristotelio „Etikos“. Tačiau panašiai kaip metafizikos kursas nebuvo Aristotelio „Metafizikos“ dėstymas ir komentavimas, taip ir etikos kurse dėl jo trumpumo buvo dėstomos tik kai kurios Aristotelio etikos problemos, remiantis scholastikos klestėjimo laikotarpio ir vadinamos antrosios scholastikos autoritetais.

² Ibidem, p. 109, 266, 341, 414, 415, 507, 508.

³ Ibidem, p. 110, 135, 344, 510.

⁴ Ibidem, p. 350, 353.

Etika, kaip mokslas, buvo suprantama taip: „Etika yra mokslas, nagrinėjantis žmogaus valios veiksmus, apimančius dorovingumą ir moralinę laimę“⁵. Scholastinės etikos išeities taškas buvo toks pat, kaip ir antikinų etikos teorijų. Aristotelis ir ypač helenizmo laikotarpio etika akcentavo, kad žmogaus gyvenimo tikslas — pasiekti laimę. Šią pažiūrą perėmė ir šv. Augustinas, kuris atmetė tik antikinį laimės supratimą. Kaip krikščionybės filosofas, Augustinas teigia, kad laimę tegali suteikti dievas. Augustino pažiūros į žmogaus gyvenimo tikslus scholastikoje toliau buvo vystomos, beveik nenuolstant nuo jų pagrindinių principų. Ir Lietuvos mokyklose buvo dėstoma, kad žmogaus gyvenimo tikslas — laimė. Vienas kursas dargi taip ir pavadintas: „Mokslas apie laimę, arba etika“⁶. Esą, etikos objektą gerai nusakė Tomas Akvinietis: etika nustato taisykles pasiekti aukščiausiam gėriui — laimei. Teologija nepanaikinti etikos: siekti dievo, kaip galutinio tikslo,— tai teologijos, o ne etikos sritis. Esą, siekdamas dievo, žmogus siekia laimės, tačiau laimę tegalima pasiekti doru gyvenimu, kurio taisykles nustatanti etika⁷.

Etika buvo suprantama labai plačiai, į ją įtraukiant politiką ir ekonomiką: „Kokios yra etikos dalys? Atsakau: politika, ekonomika ir individuali etika“⁸. Taip išplečiant etikos objektą, ji turėjo būti lyg ir socialinė teorija apskritai. Tačiau toks etikos objekto supratimas daugiau buvo nominalus. Šiek tiek buvo aptariamai politikos klausimai, Aristotelio pažiūras siekiant pritaikyti laiko dvasiai. Esą, yra trys valdymo formos: monarchinė, aristokratinė ir demokratinė. Demokratinė valdymo forma atmetama: esą, liaudis nesugebėsianti valdyti, nes „kur daugybė, ten netvarka“. Monarchijai kyla pavojus išsigimti į tironiją, aristokratiškai valdymo formai — išsigimti į oligarchiją. Todėl tvirtinama, kad geriausia yra mišri valdymo forma — karalius ir parlamentas arba senatas⁹. Tokia valdymo forma kaip tik ir buvo Lietuvos—Lenkijos valstybėje, ir ją buvo siekiama įteisinti argumentais iš Aristotelio filosofijos.

Ekonomika buvo suprantama ne kaip konkreti ekonomika ar politinė ekonomija, bet kaip mokėjimas tvarkyti savo šeimos, savo namų reikalus, rūpinimasis šeimos laime. Toks ekonomikos supratimas taip pat perimtas iš Aristotelio, kuris, įteisindamas vergvaldinę santvarką, vergui

⁵ Nr. D 1156, p. 499.

⁶ Nr. 771, p. 116 r.

⁷ Ibidem, p. 117 r. v.

⁸ Nr. 2090, Ethica, p. 105 r.

⁹ Ibidem, p. 105 v.

nepripažino žmogaus teisių. Aristotelis teigė, kad turto dydį atitinka ir moralės laipsnis, todėl beturčiai vergai yra žemiausios moralės, jiems svetima garbė, teisingumas ir pan. Ši Aristotelio pažiūra neatitiko krikščioniškosios moralės principų. Bažnyčia, įteisinusi feodalinį išnaudojimą, siekė idealizuoti feodalius santykius, vaizduoti juos žmogiškais, todėl ji turėjo stoti prieš kraštutinius, prieš baudžiavos pavertimą vergovės atmaina. Esą, dargi kare krikščionis, paėmęs į nelaisvę krikščionį, neturi teisės jį paversti vergu, bet už išpirką turi grąžinti jį saviesiems¹⁰.

Vadinamosios ekonomikos, panašiai kaip ir politikos, klausimai etikos kurse tebuvo liečiami prabėgomis arba ir visai nenagrinėjami. Etika buvo nagrinėjama kaip individualaus elgesio teorija (*monastica sive solitaria*), pateikianti nurodymus, kaip gyventi, nagrinėjanti moralines vertybes. Todėl ji buvo laikoma iš dalies teoriniu, iš dalies praktiniu mokslu.

Buvo teigiama, kad žmogaus gyvenimo tikslas — laimė — yra gėryje. Todėl koks pasirenkamas gėris, tokia būsianti atrasta ir laimė. Gėris (*bonum*) buvo skirstomas į fizinį ir moralinį. Fizinis gėris atrandamas žmogaus jutiminėje prigimtyje, jos apspręstų siekimų realizavime. Todėl, pavyzdžiui, pasitenkinimas yra būdingas tiek žmogui, tiek ir gyvuliams. Buvo nurodomas ir skirtingumas tarp žmonių ir gyvulių jutiminių siekimų: gyvuliai siekia dėl būtinumo, tuo tarpu žmonių jutiminiuose siekimuose dalyvauja protas, todėl čia yra laisvo pasirinkimo galimybė¹¹. Tad žmonių ir gyvulių jutiminių siekimų skirtingumas buvo suvestas į skirtingumą būtinumo ir laisvės požiūriu. Tokia pažiūra teisinga, tačiau ribota, jos vienos dar nepakanka kokybiniam skirtingumui tarp žmogaus ir gyvulių jutiminių siekimų išaiškinti. Tačiau nėra ko norėti, kad scholastika žmogaus jutiminius siekimus būtų aiškinusi ir kaip socialinių santykių išdavą.

Metafizinis dvasinio ir fizinio gėrio priešpastatymas ikimarksistinėje filosofijoje ypač būdingas scholastikai, kuri, kaip ir Platono idealizmas, materijos ir dvasios priešpastatymą nuvedė iki kraštutinumo. Todėl ir Lietuvos mokyklose buvo dėstoma, kad tikrasis gėris — tai dvasinis, moralinis gėris, kurio siekiama, vadovaujantis protu. Būtina laimės sąlyga yra siekiamo gėrio pažinimas, o M. Karskis tiesiog sako, kad gėris — tai tiesos pažinimas¹². Taigi, čia sekama Sokrato pažiūra, kuriai paremti buvo pakankamai argumentų ir Aristotelio „Etikoje“.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Nr. 771, p. 121 v.

¹² Nr. 2090, Ethica, p. 106 v.

Aristotelis sekė iš sofistų ir Sokrato kilusiu graikų racionalistiniu humanizmu, sakydamas, kad „žmogaus paskirtis — protingoje veikloje arba, mažiausiai, ne neprotingoje sielos veikloje“ ¹³.

Panašiai kaip ir gėrio, blogio šaltinio taip pat buvo ieškoma prote. Jei gėris yra moraliniai veiksmai, atitinkantys proto prigimtį, tai blogis „yra neatitikimas proto prigimčiai, kuri vadinama proto šviesa, arba proto dėsniu“ ¹⁴.

Pažiūra į gėrį kaip į tiesos kontempliaciją rodo pasyvų, stebėtojišką scholastinės etikos pobūdį. Scholastikai nerūpėjo socialinis etinių vertybių turinys: buvo tik rūpinamasi, kad etikos sąvokos būtų formaliai taisyklingai apibrėžtos, sutvarkytos kokia nors sistema. Etikos kurse buvo operuojama mažai ką arba ir beveik nieko nereiškančiais etikos sąvokų apibrėžimais, tokiais, kaip „dorybė yra tobulas savarankiškas racionalus egzistavimas“ ir pan. Todėl ir scholastinę etiką negalima laikyti racionalistine, ji greičiau buvo formalistinė.

Aristotelis etikoje laikėsi „aukso vidurio“ doktrinos, smerkė nesąlingumą ir kraštutinumus. Jam žmogaus idealas — tai kilniaširdis žmogus, atrandąs vidurį tarp kraštutinumų. Aristotelio „aukso vidurio“ koncepciją scholastika perėmė, laikydama ją tiesiog aksioma. Panašiai kaip tarp kraštutinių kainų yra ir vidurinė — nei per aukšta, nei per žema, taip ir moralėje vidurys nėra nei ekscesai, nei išglebimas. Kai gina tėvynę nuo priešų, tai tą patį darbą atlieka ir eilinis kareivis, ir vadas, nes abu gina tėvynę. Tačiau atlyginti negalima pagal lygiavos principą. Kareivis atlyginamas, tačiau daugiau garbės ir atlyginimo nusipelno vadas. Šitaip surandamas vidurys ¹⁵.

Kita etikos aksioma buvo teiginys, kad kiekviena dorybė (išskyrus teisingumą) turi priešybę — ydą, ir ne vieną, bet dvi. Tos ydos — tai kraštutiniai, o dorybė (*virtus*) yra tarp jų, pavyzdžiui:

klastingumas	— išmintingumas	— kvailumas;
išlaidumas	— dosnumas	— šykštumas;
lengvabūdiškumas	— narsumas	— bailumas ir pan.

Atskirai buvo aptariamos keturios didžiausios dorybės: išmintingumas, teisingumas, saikingumas ir narsumas. Išmintingumas nurodo, ką pasirinkti ir ko vengti. Sekant Aristotelium (Etika, VI kn., 2 §), buvo da-

¹³ *Аристотель, Этика (к Никомаху), кн. I, § 6, С.-Петербург, 1908, стр. 11.*

¹⁴ Nr. 2056, p. 223.

¹⁵ Nr. D 1156, p. 502—503.

romas tam tikras skirtumas tarp sąvokų *protingumas (sapientia)* ir *išmintingumas (prudentia)*. Protingumas buvo platesnė sąvoka, ji reiškė apskritai teisingą sprendimą apie daiktus. Tuo tarpu išmintingumas susijęs su moraliniu pasirinkimu; išmintingumo objektas yra tas gėris, kuris pasirenkamas turimomis aplinkybėmis. Protingumas, patyrimas ir atmintis — išmintingumo padėėjai.

Teisingumo buvo skiriamos dvi rūšys: *skirstomasis teisingumas* — atlyginimas kiekvienam pagal jo nuopelnus, ir *baudžiamasis teisingumas* — bausmės skyrimas už padarytą blogį. Nors teisingumas buvo aiškinamas abstrakčiai, be jokio socialinio pagrindo, bet teiginiai, kad įstatymais išreikštas teisingumas (*iustitia legalis*) yra visuotinis teisingumas, kad įstatymai taikomi visiems, kad jie atlygina už nuopelnus ir baudžia už nusikaltimus, — šie teiginiai objektyviai teisino egzistavusius įstatymus kaip „visuotinį teisingumą“.

Saikingumo buvo skiriamos trys rūšys: blaivybė (*sobrietas*), saikingumas valgant (*abstinentia*) ir skaistybė (*castitas*). Šioms dorybėms buvo priešpastatomos ydos — girtavimas, apsirijimas, ištvirtimas.

Aristotelis ypač vertino narsumą, laikydamas jį dorybe, esančia tarp baimės ir lengvabūdiško, perdėto pasitikėjimo savimi. Lietuvos mokyklose buvo kartojamos Aristotelio mintys apie narsumą iš trečiosios „Etikos“ knygos. Buvo nurodoma, kad tikrasis narsumas skriasi nuo vulgariai suprasto narsumo: kūno stiprumas narsumo dar neįrodo, čia svarbu dvasios stiprumas. Narsumą lydinčios dorybės suvedamos į didžiadvasiškumą (*magnanimitas*), kantrybę ir ištvermę (*longanimitas*). Pastaroji dorybė buvo suprantama kaip „pastovus ir ilgai trunkantis sunkumų ir pavojų pakėlimas“¹⁶. Nors ir buvo teigiama, kad kantrybė reikalinga, siekiant garbingo tikslo ir toleruojant priešingas pažiūras, tačiau katalikų bažnyčia ir jos ideologai niekad negalėjo pasigirti tolerancija. Priešingai, jie pasižymėjo nepakantumu svetimoms ideologijoms.

Etikos kursas užbaigiamas samprotavimais apie mirtį. Čia aiškinama, kad mirties klausimas suskyla į dvi dalis — moralinę mirtį ir fizinę mirtį. Pirmąją reikia suprasti pagal šv. raštą: kaip nuogas į šį pasaulį žmogus atėjo, taip palikęs visus jo daiktus iš pasaulio ir išeina. Siela apleidžianti kūną ir stojanti prieš dievo teismą. Fizinė mirtis įvyksta tada, kai kūną apleidžia maitinančioji siela, ji jau negali kūno apiforminti, suardoma sielos ir kūno vienybė. Taigi, čia mirtis aiškinama teologijos ir scholastinės psichologijos argumentais. Šiuose samprotavimuose apie mirtį

¹⁶ Ibidem, p. 507.

vertas dėmesio klausimas apie žmogaus gyvenimo sutrumpėjimo priežastis. Greta visokių pseudoklausimų ir pseudosprendimų, viena iš žmogaus gyvenimo sutrumpėjimo priežasčių buvo laikoma tai, kad XVII a. žmogus iškamuojamas rūpesčių, darbų, nesaikingumo, kurie tiesiogiai artina mirtį¹⁷. Taigi, jau ir XVII a. buvo skundžiamasi gyvenimo tempo padidėjimu.

Medžiagos trūkumas neleidžia daryti platesnių apibendrinimų apie scholastinę etiką Lietuvoje. Iš vienos pusės, joje buvo pateikiama bendražmogiškos moralės bruožų, kuriuos krikščioniškoji filosofija perėmė iš Aristotelio ir kitų antikinių etikos teorijų. Iš kitos pusės, tie bendražmogiškos moralės elementai buvo pateikiami abstrakčiai, atitrūkus nuo laiko dvasios, nuo gyvenamosios tikrovės. XVIII a. viduryje etikos dėstymas pagal Aristotelį jau ir valdantieji šalies sluoksniai atrodė anachronizmu.

¹⁷ Ibidem, p. 508.